

O'ZBEK TILI TARIXI

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti

BT 1-24 va 4-24 guruh talabalari Tojiyeva Xolbib

Abdusalom qizi va Bazarova Dildora Alimardon qizi

Annotsatsiya: O'zbek tili tarixi, O'zbek tilining tarixiy ildizlari. Ushbu maqolada O'zbek adabiy tili taraqqiyot bosqichlari, o'zbek tili qanday paydo bo'lgani va rivojlangani, o'zbek tilining jahon hamda jamiyatidagi o'rni va roli haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, davlat tili o'zbek tili, til paydo bo'lish tarixi, qadimgi yozuvlar, arab tili, fors tili, o'zbek tilida yozilgan asarlar.

Аннотация: История узбекского языка, исторические корни узбекского языка, этапы развития узбекского литературного языка, как возник и развивался узбекский язык, место и роль узбекского языка в мировом сообществе.

Ключевые слова: узбекский язык, государственный язык узбекский язык, история возникновения языка, древние письмена, арабский язык, персидский язык, произведения, написанные на узбекском языке.

Annotation: History of the Uzbek language, historical roots of the Uzbek language. Development stages of the Uzbek literary language, how the Uzbek language

appeared and developed, the place and role of the Uzbek language in the world community.

Key words: Uzbek language, state language Uzbek language, history of language emergence, ancient writings, Arabic language, Persian language, works written in Uzbek language.

O'zbek tilining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi uning ona tilida so'zlashuvchilarning tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek xalqi kabi bir millatning paydo bo'lishi turkiy va eron tillarini birlashtiruvchi bir qator etnik guruhlarining birlashishi bilan bog'liq edi. Buni orasida katta farq bo'lgan o'zbek lahjasidagi dialektlarning ko'pligidan bilish mumkin. ***O'zbek tilining rivojlanish tarixini uch bosqichga bo'lish mumkin: qadimgi turkiy, qadimgi o'zbek va zamonaviy o'zbek tili davrlari.***

Qadimgi

turkiy

til

Ushbu bosqich V-XI asrlarga tegishli. Turklar Sirdaryo, Amudaryo va Zarafshon qirg'oqlari bo'ylab hind-eron qabilalari aholisini asta-sekin chiqarib yuborishgan. Aloqa vositasi qadimgi turkiy til bo'lib, uning asosida keyinchalik ko'plab Osiyo tillari paydo bo'lgan. Bugungi kunda qadimgi turkiy yozuvning faqat o'sha davrga tegishli madaniy yodgorliklarda tasvirlangan qismlari mavjud.

Qadimgi

o'zbek

tili

Ikkinchi bosqich XI-XIX asrlarga to'g'ri keladi. Shu vaqt ichida o'zbek tili ko'plab qo'shni tillar ta'sirida rivojlandi. Tilning shakllanishiga birlashgan va rivojlangan adabiy tilni yaratgan shoir Alisher Navoiy ulkan hissa qo'shdi. Bu shaklda u 19-asrning oxirigacha o'zgarishsiz ishlatilgan.

Hozirgi

o'zbek

tili

XX asrda zamonaviy o'zbek tilining shakllanishi boshlandi. Butun O'zbekiston aholisi tomonidan tan olingan Farg'ona lahjasi uning asosini tashkil etdi. Aholining aksariyati sartiya tili deb biladigan ushbu lahjada gapirishgan va uning karnaylari sartlar deb nomlangan. Etnik sartlar o'zbek xalqiga tegishli emas edi, ammo o'tgan asrning 20-

yillarida “sart” so’zidan voz kechildi va mamlakat aholisi o’zbeklar deb nomlana boshladi. Adabiy til normalari yanada demokratiklashdi, bu esa uni ancha soddalashtirdi.

O‘zbekyozuvi.

Butun rivojlanish tarixi davomida o’zbek tilida uch xil yozuv mavjud edi. O’tgan asrning 20-yillari oxirigacha o’zbeklarning etnik guruhi arab alifbosiga asoslangan edi. Sovet hokimiyati paydo bo’lishi bilan yozuv bir qator islohotlarga duch keldi. So’ng 1938 yilgacha Lotin alifbosi ishlatilgan, keyin esa kiril alifbosiga o’tilgan. O’zbekiston Respublikasi mustaqil davlatga aylangandan so’ng 1993 yilda yana lotin alifbosi qaytarildi.

Bugungi kunda o’zbek yozuvida arab harflari, lotin va kirill harflari parallel ravishda qo’llanilmoqda. Katta avlod kirill grafikasini afzal ko’radi, chet elda yashaydigan o’zbeklar esa arab harflariga o’rganishgan. Maktablarda o’qivchilar lotin tilida o’qishadi, shuning uchun o’quvchilar va o’quvchilarga Sovet davrida nashr etilgan kitoblarni o’qish juda qiyin.

O’zbek tili fors tilidan olingan so’zlarga boy. XX asrda lug’at rus tilidagi so’zlar bilan sezilarli darajada boyitildi va bugungi kunda u ingliz tilidagi so’zlar bilan jadal ravishda to’ldirilmoqda. Davlat dasturiga muvofiq, o’zbek tilini boshqa tillardan olingan so’zlardan tozalash boshlangan. Bularning barchasi, shubhasiz, o’zbek tilini va tarjimalarini o’rganishda ba’zi bir qiyinchiliklarga olib keladi, ammo uni o’ziga xos va yanada qiziqarli qiladi.

Hozirgi kunda ochiq manbalardan olingan ma’lumotlarga ko’ra, O’zbekistonda **24 millionga yaqin**, Afg’onistonda – **3 million**, Tadjikistonda - taxminan **1 million**, Qozog’istonda – **500.000**, Turkmanistonda – **350.000ga yaqin**, Rossiyada – **300.000** kishi o’zbek tilida so’zlashar ekan. O’zbek tili (O’zbekcha) — Oltoy tillaritillari" oilasining turkiy tillar turkumiga kiruvchi til. Ushbu til "O’zbekiston Respublikasi" Konstitutsiyasiga muvofiq davlat tili hisoblanadi.

O‘zbek tili (O‘zbekcha) — Oltoy tillaritillari" oilasining turkiy tillar turkumiga kiruvchi til. Ushbu til "O‘zbekiston Respublikasi" Konstitutsiyasiga muvofiq davlat tili hisoblanadi.

Davlat tili haqidagi Qonun 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan. 1995-yil 21-dekabrda u yana ham takomillashtirildi.

O‘zbek adabiy tili tarixi quyidagi davrlarni o‘z ichiga oladi:

Miloddan oldingi davrlardan to X asrlargacha bo‘lgan davr. Bu davrdagi til fanda qadimgi turkiy til deb yuritiladi. Qadimgi xalq og‘zaki ijodi namunalari, O‘rxun-Enasoy yodgorliklari (VI—VII asrlar) shu tilda yaratilgan.

XI—XIV asrlarda amalda bo‘lgan til eski turkiy til deb ataladi. Mahmud Qoshg‘ariyning „Devonu-lug‘atit-turk“ („Turk tillari devoni“), Yusuf Xos Hojibning „Qutadg‘u bilig“ („Saodatga yo‘lovchi bilim“), Ahmad Yugnakiyning „Hibatul haqoyiq“ („Haqiqatlar armug‘oni“), Xorazmiyning „Muhabbatnoma“, Rabg‘uziyning „Qissasi Rabg‘uziy“ asarlari shu tilda yaratilgan.

XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha qo‘llangan til eski o‘zbek adabiy tili deb nomlangan. Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroyi, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy va boshqa ko‘plab ijodkorlarning asarlari shu tilda yaratilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi davrgacha ishlatib kelayotgan til hozirgi o‘zbek adabiy tili deb ataladi. „Turkiston viloyati gazet“ nashr qilina boshlagan vaqtdan (1870-yildan) e‘tiboran to hozirgi kungacha yaratilgan barcha asarlar hozirgi o‘zbek adabiy tilining namunalari hisoblanadi.

O‘zbek tili XI asrdan boshlab mustaqil til sifatida shakllana boshladi va XIII asrda eski o‘zbek adabiy tili shakllanib bo‘ldi.

Eski o‘zbek tilining rivoji buyuk Alisher Navoiyning nomi bilan bog‘liqdir. U eski o‘zbek tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holda ajoyib asarlar yaratibgina qolmasdan, bu tilni ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qiluvchi „Muhokamat-ul-lug‘atayn“ nomli yirik ilmiy asar ham yozdi va unda o‘zbek tilining boshqa tillardan hech kam emasligini ishonarli misollar bilan isbotlab berdi. Umumturkiy so‘zlar ko‘pchilik turkiy tillarda hozir ham ishlatiladigan barcha turkiy tillar uchun umumiy bo‘lgan ko‘pgina so‘zlar borki, ular azaldan turkiy qabilalar tilida mavjud edi, ular hozir ham ishlatiladi. Masalan: kishi, ot, qo‘l, oyoq...

O‘zbekcha so‘zlar o‘zbek tili sharoitida, ushbu til yoki boshqa til elementlari yordamida ko‘pgina so‘zlar yaratilgan. Masalan: ishxona, so‘roq, ulfatchilik, bog‘dorchilik...

Fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida tubandagi kabi so‘zlar bor. Ular dasturxon, chiroq, parda, marvarid, marjon...

Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar. Arab so‘zlari o‘zbek tiliga VII—VIII asrlardan boshlab kiradi. Bu hol arablarning shu davrda O‘rta Osiyoni zabt etishlari bilan bog‘liq. Hozirgi o‘zbek tilida arab tilidan kirgan quyidagi kabi so‘zlar mavjud: kasb, mehnat, hayvon, ittifoq, millat...

Arab so‘zlari birinchidan kitob, madrasa, din, davlat tuzimi orqali kirgan. Ikkinchidan Eroniy tillar orqali kirgan. Uni masalan arab so‘zlariga tojikcha morfemalar qo‘shib yasalgan. Masalan: darxaqiqat, mansabdor, mulkdor, baquvvat... kabi so‘zlardan bilsa bo‘ladi. Tarixda o‘zbek tilini yozish uchun ko‘p alifbolardan qo‘llanilgan. O‘zbekistonda 1929-yilgacha arab yozuvidan foydalanilgan. 1920-yillarning o‘rtalaridan O‘zbekistonda arab yozuviga keng hujum boshlandi. Arab yozuvi qoloqligimizning,

savodsizligimizning, dindorligimizning sababchisi deb e'lon qilindi. 1929—1930 o'quv yilidan O'zbekiston lotin yozuviga o'tdi va biz o'zbek xalqining asrlar davomida yaratilib kelingan hamda chop etilgan ilmiy, badiiy va falsafiy adabiyotdan uzilib qoldik. U 1940-yilgacha ishlatilgan. 1992-yilgacha o'zbek tili shu yozuvda yozilgan. Buning natijasida 1929—1940-yillar oralig'ida chop etilgan ilmiy, badiiy, pedagogik, o'quv adabiyotlardan uzilib qoldik.

1940-yildan 1991-yilgacha o'rta hisob bilan o'zbek tilida 50 ming nomda 50 million nusxada kitoblar chop etilganini (bunga shu yillari nashr etilgan jurnal, gazetalar kirmaydi) hisobga olsak, biz yana lotin yozuviga o'tishda qanchadan-qancha adabiyotdan yiroqlashishimiz mumkinligi ayon bo'ladi. Shuning uchun ham hozirgi eng zamonaviy texnika, tabiiy fanlar yoki ijtimoiy tadqiqotlar haqidagi adabiyotlar shu yozuv asosida yoritiladi. BMT, UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlarning xabar qilishlaricha, yangi texnika, texnologiya va fanga tegishli adabiyotlarning 80 foizi lotin yozuvida chop etilar ekan. Shu boisdan O'zbekiston ham jahon hamjamiyatidan ortda qolmaslik va jahon hamjamiyatiga qo'shilish uchun 1993-yil O'zbekiston rasman lotin yozuvini yana qaytadan kirgizdi. Hozirda O'zbekistonda ta'lim joylarida lotin yozuvidan qo'llaniladi. Shunday bo'lsa ham yoshi kattalar va O'zbekiston tashqarisida yashaydigan o'zbeklar hali ham kirill yozuvidan foydalanishadi.

Lotin yozuviga asoslangan o'zbek yozuvini isloh qilish zaruriyati paydo bo'lmoqda. Bunga sabab esa faqatgina o'zbek tilida hos bolgan o' va g' harflari va sh, ch harf birikmalaridir. Bularni zamonaviy dunyoda yagona belgi bilan ifodalash zaruriyati paydo bo'lib qoldi. Va bunga bir necha bor urinishlar bo'lmoqda.

O'zbek tilining yana bir muammolaridan biri o'z sofligini saqlashdir. Ko'cha-ko'ylarda, oilani suhbatlarda yoki hatto rasmiy uchrashuvlarda ham o'zbek tilida muqobili bo'la turib boshqa tildagi so'zlarni qo'shib ishlatish, e'lonlarda boshqa tillar va yozuvlardan foydalanish holatlari istalgan tilni shu jumladan o'zbek tilini ham

qadrini va mavjudligini pasaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tili tarixi buguni va kelajagi. Hidoya.uz
2. O'zbek tilining Atalishi. O'zbek tili tarixi va dialektologiya bo'limi – O'zbekiston fanlar akademiyasi.
3. Til millat ko'zgusi – insonhuquqlari.uz.